

TILKNYTNING, INFANTIL SEKSUALITET OG SEKSUELLE OVERGREB¹

Katrine Zeuthen

I denne artikel fremlægges Jean Laplanches tilknytningsbegreb. Laplanches definition af tilknytning er et udtryk for hans læsning af Freuds psykoanalyse, en læsning der tager afsæt i den betydning, Freud giver samspillet mellem barn og voksen i sin teori om infantil seksualitet. I artiklen argumenteres der for, at det er vigtigt at betragte udviklingen af den infantile seksualitet i lyset af barnets tidlige relationer til sine omsorgspersoner. Endvidere beskrives, hvordan dette udtrykker sig i det kliniske arbejde med børn, der har været udsat for seksuelle overgreb: Når et barn har været udsat for seksuelle overgreb i en tidlig alder, og særligt hvis krænkere er en af barnets primære omsorgspersoner, kan det være meget vanskeligt for barnet at skelne mellem på den ene side sin egen barnlige seksualitet og de fantasier, der følger med i udviklingen af denne, og på den anden side de seksuelle overgreb, barnet har været udsat for, og som har været en del af tilknytningen mellem barn og voksen.²

»Tilknytningen består (...) først og fremmest i, at den spirende seksualitet understøttes af en funktion, der er forbundet med opretholdelsen af livet« (Laplanche 1970, s. 30).

Indledning

På tysk hedder tilknytning *Anlehnung*, hvilket kan oversættes til *at læne sig op ad*. I Freuds psykoanalytiske teori indfanger begrebet, hvordan seksualdrifterne i det intrasubjektive *læner sig op ad* eller *knytter sig til* selvop-

1 Artiklen er skrevet på baggrund af forfatterens prisopgave *Fantasien i virkeligheden* (Zeuthen 2001), og ordrette eller redigerede uddrag indgår i artiklen.

2 De her beskrevne cases, som alle er anonymiserede, stammer fra observationer af samtaler med førskolebørn og deres forældre eller andre primære omsorgspersoner samt fra legeterapeutiske forløb foretaget på Rigshospitalets *Team for seksuelt misbrugte børn*. De foretages som empiriindsamling i forbindelse med forfatterens ph.d.-studier på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

holdelsesdrifterne, med andre ord hvordan barnets seksuelle drifter er forbundet med den biologiske overlevelse og udvikling, som faciliteres gennem moderens pleje af barnet. Tilknytning som et intersubjektivt forhold mellem mor og barn er i Freuds teori sekundær i forhold til den tilknytning, der finder sted mellem selvopholdelsesdrifterne og seksualdrifterne (Gulstad 2001).

Freud opfatter det lille barn som et autoerotisk væsen, der med den rette pleje og omsorg kan folde sig ud af sin monade for derefter at opdage eller rette sig mod objektet. Hos Freud er det kun selvopholdelsesdrifterne, der er objektrettede fra begyndelsen af barnets liv, fordi barnet er afhængigt af moderen for at overleve, mens de seksuelle drifter opstår i *tilknytning* til selvopholdelsesdrifterne, hvorefter de bliver autoerotiske.

Den franske psykoanalytiker Jean Laplanche bruger begrebet tilknytning til at klargøre og kritisere seksualitetens plads i Freuds teori som helhed (Laplanche og Pontalis 1988). Han viser med begrebet tilknytning, hvordan det intersubjektive forhold mellem mor og barn fra første færd indlejres i barnets psyke som en intrasubjektiv struktur, der bestemmer måden, hvorpå barnet møder og fornemmer verden og sin plads i den, også i forhold til den psykoseksuelle udvikling. Laplanche gør derved op med Freuds dualistiske syn på selvopholdelsesdrifter i forhold til seksualdrifter: »Det er forførelsen, der piller selvopholdelsens løg, og ikke selvopholdelsen, der gennem en eller anden ubekendt endogen proces spaltes sig selv« (Laplanche 1990, s. 160-1). Med dette indfanger Laplanche, at den barnlige seksualitet fra begyndelsen relaterer sig til objektet gennem selvopholdelsen, fordi moderen i sin pleje af barnet samtidig er med til at give barnets seksuelle drifter betydning. Laplanche opfatter derved ikke det lille barn som autoerotisk og i sin første seksuelle udvikling uafhængigt af det specifikke objekt, der tager sig af det.

Laplanche beskriver en generaliseret forførelse, der tager afsæt i, at barnet fødes for tidligt i forhold til andre biologiske væsener, fordi det fødes hjælpeløst³. Det betyder, at barnet er afhængigt af den specifikke anden, der tager sig af det. Barnet må med Laplanches terminologi lade sig forføre af den betydning, moderen kommunikerer. Seksualdrifterne *knytter sig til* selvopholdelsesdrifterne, netop fordi moderen gennem sin omsorg for barnet samtidig kommunikerer en mængde betydning, som er uden for barnets mulighed for at forstå, men som barnet alligevel må søge at forstå for fortsat at blive elsket og derved overleve.

---

3 Laplanche kalder selv sin teori for »den generaliserede forførelsesteori« (Laplanche 1990), og han refererer derved til sin kritik af Freuds opgivelse af forførelsesteorien, hvor Freud skelner mellem enten den virkelige forførelse i form af det seksuelle overgreb eller urforførelsen, som er barnets nedarvede fantasier, og som f.eks. Ødipus-komplekset er et udtryk for. Jeg vælger at omdøbe Laplanches 'generaliserede forførelse' til 'almen forførelse', fordi jeg synes, det indfanger, at forførelsen er alment gældende for alle individer.

Forholdet mellem selvopholdelsesdrifter og seksualdrifter indfanger Laplanche med billedet af moderen, der nøder sit barn til at spise med ordene »en skefuld for mor og en skefuld for far« (Laplanche 1970, s. 112). Barnet skal med andre ord spise i kærlighed til sine forældre for at sikre sig, at de fortsat vil give det mad. Og barnet må regne ud, hvilken særlig form denne kærlighed har i relationen til de primære omsorgsgivere. Seksualdriften bliver i denne forstand det psykiske mandat for selvopholdelse, fordi der gennem overlevelsen følger kommunikation fra de voksne til barnet, en kommunikation, som barnet må prøve at tyde eller med Laplanches begreb *oversætte* (Laplanche 1990). Og det er netop barnets vedvarende forsøg på at forstå, hvad den voksne kommunikerer gennem sin omsorg, der driver barnet i dets udvikling.

Set i dette lys er den intrasubjektive tilknytning mellem selvopholdelsesdrifter og seksualdrifter selve den grund, hvorfra den intersubjektive relation mellem mor og barn udspiller sig, netop fordi overlevelse og seksualitet knytter sig til hinanden gennem moderens tilstedeværelse.

Tilknytning hos Freud: Driftsdualisme mellem seksualdrift og overlevelsedsdrift

Freud gør med begrebet tilknytning rede for, hvordan seksualiteten udfolder sig som et samspil mellem tilknytning, autoerotik og de erogene zoner (Laplanche 1970): »Barnets samvær med sin plejeperson er for det en uophørligt flydende kilde til seksuel ophidselse og tilfredsstillelse ud fra de erogene zoner, ikke mindst fordi plejepersonen – der jo som regel er moderen – selv betænker barnet med følelser, som stammer fra hendes seksualliv, klapper, kysser og vugger det og helt tydeligt tager det som erstatning for et fuldgyldigt seksualobjekt. Moderen ville sandsynligvis blive forskrækket, hvis man oplyste hende om, at hun med alle sine kærtegn vækker sit barns seksualdrift og forbereder dennes senere intensitet. Hun anser det, hun gør, for en asekuel, »ren« kærlighed, da hun jo omhyggeligt undgår at tilføre barnets genitalier flere pirringer, end det er uundgåeligt ved kropsplejen. Men kønsdriften vækkes ikke kun gennem pirring af genitalzonen, som vi jo ved; det, vi kalder ømhed, vil uvægerligt en skønne dag også udøve sin virkning på genitalzonerne. Forstod moderen blot mere af den store betydning, drifterne har for hele sjælelivet, for alle etiske og psykiske præstationer, så ville hun i øvrigt også efter sådan en oplysning kunne spare sig for alle selvbebrejdelser. Hun opfylder kun sin opgave, idet hun lærer barnet at elske (...)« (Freud 1905, s. 119).

Freud skriver, at barnets første seksualtilfredsstillelse er knyttet til næringsoptagelsen, og at seksualdriften hos det lille barn i den forstand har et objekt uden for barnets krop, nemlig i moderbrystet. Når barnet bliver i stand til at danne sig en forestilling om moderen i sin helhed, bliver seksu-

aldriften autoerotisk (*ibid.*, s. 118). Her adskilles seksualdriften fra selvopholdelsen, og først i puberteten bliver barnets seksualitet objektrettet. »Seksualaktiviteten knytter sig i første omgang til en af de funktioner, som tjener livets opretholdelse, for først senere at gøre sig uafhængig af den (...). Den opstår i *tilknytning* til de livsvigtige legemsfunktioner, den kender endnu intet seksualobjekt, men er *autoerotisk* (...)« (Freud 1905, s. 85-6). Seksualiteten opstår således ud fra tilknytningen til moderen gennem amningen, som er nødvendig for livets opretholdelse, og frigør sig først senere fra denne (Laplanche 1970). Fra at suge mælken ud af brystet for at tilfredsstillе sulten bliver barnet i stand til at opnå tilfredsstillelse blot ved at sutte på brystet og senere på et andet objekt, f.eks. tommelfingeren: Driften er ikke »rettet mod andre personer; den tilfredsstilles på individets egen krop, den er autoerotisk (...). Nu bliver behovet for en gentagelse af den seksuelle tilfredsstillelse adskilt fra behovet for næringsoptagelse (...)« (Freud 1905, s. 85). Barnet har i sit indre skabt et billede eller en hallucination af objektet, nemlig brystet og dets mælk og er derved blevet i stand til at tilfredsstillе sig selv ved at fremkalde disse billeder, når en indre pirring opstår og søger mod ophævelse (Køppe og Andkjær Olsen 1990). Barnet har med andre ord dannet sig en fantasi om objektet, en fantasi der tager afsæt i barnets møde med dette objekt.

Fantasi og drift, realitet og overlevelse

Freud fastholder, at seksualdrifterne ikke blander sig med realiteten. Det lille barn er autoerotisk, fordi det i sin fantasi er i stand til at skabe lystfremkaldende forestillinger, der virker tilfredsstillende: »I begyndelsen opfører seksualdrifterne sig autoerotisk. De finder deres tilfredsstillelse ved individets egen krop og kommer derfor ikke i den forsagelsessituation, som realitetsprincippet indstiftelse har fremtvunget. Når så senere objektetsøgningen sætter ind for seksualdrifternes vedkommende, undergår den straks en lang afbrydelse gennem latenstiden, som forsinker seksualudviklingen indtil puberteten. Disse to momenter – autoerotikken og latensperioden – resulterer i, at seksualdriften holdes tilbage i sin psykiske udvikling og meget længere forbliver under lystprincippet herredømme (...). Som følge af disse forhold opstår der en nærmere relation mellem på den ene side seksualdriften og fantasien, og på den anden side jeg-drifterne og bevidsthedsaktiviteterne« (Freud 1911, s. 63-4).

Freud skriver videre, at »opdrageren« eller plejepersonen i sin omsorg for barnet støtter barnet i at udvikle sit jeg i overensstemmelse med realiteten. Realiteten blander sig derimod ikke i barnets autoerotiske fantasier, hvorfor Freud også skriver, at det er »vanskeligt at skelne ubevidste fantasier fra erindringer, der er blevet ubevidste« (*ibid.*, s. 66). Med denne sætning indfanger Freud hele grundlaget for sin opgivelse af forførelsesteori-

en i 1897, idet han med formuleringen af den infantile seksualteori fandt, at erindringer om forførelse hos individet *også* kunne være udtryk for infantile seksualfantasier, frem for at erindringerne udelukkende kunne være udtryk for virkelige hændelser. Moderens kærlighed til og omsorg for barnet etablerer grundlaget for barnets seksuelle fantasier, der netop i kraft af at være fantasier har til formål først og fremmest at lade barnet løsrive sig fra moderen, at finde sin plads i den ødipale trekant og endelig at rette sin lyst og sit valg af kærlighedsobjekt ud i verden (Freud 1905).

Med sin definition af tilknytning udfolder Freud således, hvordan seksualdrifterne *knytter sig til* selvopholdelsesdrifterne. Han beskriver, at den tidlige udvikling af den infantile seksualitet *knytter sig til* den særlige form for omsorg, barnets overlevelse afhænger af. Og successivt med, at Freud udvikler sin tilknytningsteori, uddyber og udvikler han moderens tilstedeværelse også i forhold til seksualdrifterne (Freud 1905, 1911, 1914, 1915). Men Freud bevarer sin driftsdualisme ved at fastholde, at moderens tilstedeværelse i forhold til udviklingen af seksualdrifterne er af faciliterende karakter, fordi driften er oprindelig og i sit udspring en konstant kraft, der stammer fra kroppens indre (Freud 1914). Det vil sige, at moderen gennem sin omsorg for og pleje af barnet *vækker* barnets drifter, hvorpå de *bliver* autoerotiske.

Freud skriver, at moderen tager sig af barnet og knytter sig til det. Hun tager det lille barn til sig som et kærlighedsobjekt uden at vide, at hun gennem sin pleje vækker barnets seksuelle drifter. Freud beskæftiger sig således med, hvordan moderen vækker barnets drifter, som eksisterer fra begyndelsen som en indre og derved også som en oprindeligt autonom kraft. Med sin teori om tilknytning beskæftiger Freud sig ikke med, hvordan den specifikke moders specifikke henvendelse opleves eller registreres af barnet.

Tilknytning hos Laplanche: forskydning fra overlevelse til seksualitet

I sin læsning af Freuds tilknytningsbegreb fokuserer Laplanche på det faktum, at Freud selv taler om, at der også i forhold til seksualdrifterne eksisterer et objekt fra begyndelsen af barnets relation til moderen: »Da den første seksualtilfredsstillelse endnu var forbundet med næringsoptagelsen, havde seksualdriften i moderbrystet et seksualobjekt uden for individets egen krop. Dette objekt mistede driften først senere, måske netop på det tidspunkt, da det blev muligt for barnet at danne en helhedsforestilling om den person, som det organ tilhørte, der gav det tilfredsstillelse. Kønstriften bliver derefter som regel autoerotisk, og først efter overvindelsen af latentstiden genoprettes det oprindelige forhold. Det er ikke uden grund, at barnets sugen på moderens bryst er blevet forbilledet for enhver kærlig-

hedsrelation. Objektfundet er egentlig en genfindelse« (Freud 1905, s. 118). Laplanche mener, at Freud, i sin fastholdelse af drifternes oprindelige opgiver at fastholde, at objektet er et genfundet objekt: »But when Freud, principally in the Three Essays, speaks of auto-erotism, he has no intention of denying the existence of a primary object relationship. On the contrary, he shows that the drive *becomes* auto-erotic, only after the loss of the object. If it can be said of auto-erotism that it is objectless, it is in no sense because it may appear before any object relationship, nor because on its arrival no object will remain in the search for satisfaction, but simply because the natural method of apprehending an object is split in two: the sexual drive separated from the non-sexual functions, such as feeding, which are its support (*Anlehnung*) and which indicate its aim and object. The origin of auto-erotism would therefore be the moment when sexuality, disengaged from any natural object, comes into the field of fantasy and by that very fact becomes sexuality« (Laplanche og Pontalis 1986, s. 25).

Man kan sige, at Laplanche i sin læsning af Freuds teori om tilknytning tager den fulde konsekvens af, at seksualdrifterne *knytter sig til* selvopholdelsesdrifterne gennem det lille barns afhængighed af de primære omsorgsgivere. Dette kommer blandt andet til udtryk ved, at Laplanche udskifter begrebet *tilknytning* med begrebet *forskydning*, hvilket han illustrerer med billedet af moderen, der ammer: Barnet modtager mælken gennem moderens bryst og *forskyder* derfor betydningen mælk til betydningen bryst. Mælk bliver lig med bryst, da barnet endnu ikke er i stand til at skelne mellem mælken som noget, der tilfredsstillter sulten og brystet som noget, moderen tilbyder denne tilfredsstillelse med (Laplanche 1990). Brystet, der ammer, er Laplanches prototypiske eksempel på, at selvopholdelsesdrifterne *forskydes* til at være seksualdrifter i den autoerotiske fase, idet han argumenterer for, at den primitive hallucination, der er i stand til at fremkalde billedet af moderbrystet på trods af dets fravær, netop ikke optræder i stedet for den reale ydre verden, som den gør det hos Freud, men derimod er »fantasiens fødsel, starten på den seksuelle linje« (*ibid.*, s. 91). Forudsætningen for, at det lille barn bliver i stand til at tilfredsstille sine drifter i fantasien, er ifølge Laplanche netop mødet med objektet, hvorfor objektet er til stede som specifikt objekt i barnets psykiske realitet.

Barnets hjælpeløshed og objektets tilstedeværelse

Hos Laplanche eksisterer der ikke en sondring mellem selvopholdelsesdrifter og seksualdrifter bestemt af objektets tilstedeværelse eller fravær, idet han argumenterer for, at barnet qua sin afhængighed af objektet registrerer og forsøger at forstå betydningen af dets tilstedeværelse fra første færd: »Seksualiteten, siger vi, optræder som stedfortræder for en selvopholdelse, som hos mennesket er delvist mangelfuldt (...). Stedfortrædelsen

foregår desuden ikke kun som et tidsligt forløb, den sker også i samtidighed: i hvert øjeblik, i hver situation, vil de ubevidste seksuelle motivationer infiltrere, injicere, give sammenhæng til en mere eller mindre mangelfuld selvopholdelse« (Laplanche 1990, s. 72-4). Fordi barnet er hjælpeløst, forbliver seksualdrifterne ikke som i Freuds teori i fred, uforstyrret af realiteten og de betydninger, moderen gennem sin pleje af barnet kommunikerer til barnet. Moderens seksualitet er fuld af betydninger, men barnet har endnu ikke nogen redskaber til at dechifrere disse med. Barnet er derfor overladt til konstant at skulle forholde sig til moderens gådefulde meddelelser, fortrængte ønsker, som moderen ikke selv er bevidst om, at hun rummer (Laplanche 1990).

For Laplanche skyer brændt barn ikke ilden, fordi det har brændt sig, »men slet og ret fordi det fra begyndelsen er blevet fortalt, at det skulle lade være med at røre ved den« (*ibid.* s. 116). Barnet indlemmes fra første færd i kulturen, som det biologiske i sig selv aldrig vil kunne adskilles fra: »Den oprindelige relation etableres (...) i et dobbelt register. En vital relation, åben, gensidig, som man med god grund kan kalde interaktiv, og så en relation, der implicerer det seksuelle, hvor interaktionen ikke længere er gældende, for det er et ulige forhold; hos mennesket svarer reaktionen ikke altid til aktionen, som i fysikken; i menneskets verden er der en forfører og en forført (...)« (*ibid.*, s. 118).

Det oprindelige er altså den almene forførelse og relation mellem barnet og den voksne, som forførelsen altid implicerer, frem for barnets lukkethed omkring sig selv. Barnet må nødvendigvis lade sig forføre for at overleve. Moderens pleje af barnet konstituerer en pirring, og heri består den oprindelige forførelse. »[Det er] en indtrængning af bestemte betydninger fra de voksnes verden ved hjælp af de tilsyneladende mest hverdagsagtige og uskyldige handlinger. Hele det primitive, intersubjektive forhold – moderbarn forholdet – er bærer af disse betydninger« (Laplanche 1970, s. 64). Seksualiteten er asymmetrisk, fordi den voksne ved mere, både bevidst og ubevidst. Barnet forstår ikke, hvorfor det elskes, men må hengive sig til det og søge at forstå den form for kærlighed, som det får af den, der sørger for dets overlevelse.

Det biologiske og det kulturelle, det indre og det ydre

Den betydning, de erogene zoner har for spædbarnet hos henholdsvis Freud og Laplanche, illustrerer den grundlæggende forskel, der er i deres definitioner af tilknytning og derved forholdet mellem seksualdrifter og selvopholdelsesdrifter. Gennem amningen etablerer den orale zone et møde mellem barnet og objektet. Hos Freud giver amningen barnet mulighed for at blive i sin monade og selv skabe de forestillinger, der skal til, for at det kan lade sig tilfredsstille. Det er derfor endnu ikke moderen som speci-

fikt objekt, barnet forholder sig til gennem den orale tilfredsstillelse, men derimod tilfredsstillelsen i sig selv. Barnet har skabt en fantasi om objektet, netop fordi barnet endnu ikke formår at beherske yderverdenen (Freud 1905). Parallelt med barnets biologiske modning åbner barnet senere op for relationen og altså det specifikke objekt. Rent billedligt kan man sige, at hvor den orale zone, munden der åbner sig for brystet, hos Freud giver barnet mulighed for atter at lukke sig om sig selv, forbliver munden åben hos Laplanche. Den forbliver åben derved, at moderen med sit specifikke bryst og dermed moderen som specifikt objekt fra første færd trænger ind i barnet, hvorfor det autoerotiske hos Laplanche beskriver en kulturliggørelse, en særlig betydningsdannelse hos barnet.

Hos Freud medfører de erogene zoner et stykke arbejde, der modner barnet biologisk, så barnet senere i sin udvikling er rustet til *også* at forholde sig til seksualitetens kulturelle betydninger. Freud benytter sig således ikke kun af den biologiske diskurs i sin beskrivelse af de erogene zoner. De får også betydning udefra, men først senere i livet, når den medfødte og spirende seksualitet forstås med tilbagevirkende kraft. Omvendt overser Laplanche ikke den biologiske dimension ved de erogene zoner, men de afføder ikke i sig selv en udvikling fra selvopholdelse til seksualitet. Moderen giver de erogene zoner en speciel opmærksom pleje gennem amning og ved puslebordet, dels fordi barnet skal have mad og skal skiftes, men også fordi disse zoner for moderen rummer hendes fortrængte ønsker (Laplanche 1970). Laplanche beskriver hele det lille barns kropslige overflade som erogen. Men de erogene zoner »polariseres« gennem den specifikke moders specifikke pleje (*ibid.*, s. 51).

Hos Laplanche er det således først og fremmest relationen frem for en indre drift eller spænding, der giver kroppen betydning, da kroppen og dens hud er kontaktfladen mellem barnet og den voksne. Den erogene zone er »brud- eller passagepunkt på kropsoverfladen«, der muliggør, at den betydning, moderen kommunikerer med sin omsorg, kan trænge ind i barnet (*ibid.*, s. 38). Den orale zone er derfor en udvekslingszone mellem det indre og det ydre af kroppen (Laplanche 1999). Fra første færd indsættes det fremmedlegeme, der udgøres af moderens fortrængte seksuelle ønsker, i barnets indre, og som etablerer barnets ubevidste. Dialektikken mellem det indre og det ydre er derfor en dialektik mellem den tidlige interaktion mellem moder og barn og moderens vedvarende interesse for barnet. Laplanche ophæver dualismen mellem indre og ydre verden, som Freud fastholder i sin definition af seksualdrifternes autoerotik modsat selvopholdelsesdrifternes objektrettethed, fordi Laplanche lader den indre verden bestå af den ydre verdens indtrængen *som* ydre verden og ikke blot som fantasi om objektet.

Indre fremmedlegeme og beskedens kategori

Hvor Freud i forførelsesteorien beskæftigede sig med den reelle anden, den reelle forførelse, samtidig med at han med den infantile seksualteori udvidede sin teori med den fantaserede forførelse som *den anden i mig konstrueret af mig*, følger Laplanche *den anden, der henvender sig til mig* til den psykoanalytiske teori. Laplanche indsætter med det ubevidste som et indre fremmedlegeme *beskedens kategori*, som er henvendelsen *fra* objektet til subjektet. Den voksne henvender sig til barnet, og dette fornemmer barnet, og barnet må nødvendigvis prøve at nedbryde og fordøje de uforståelige betydninger, der kommer fra de voksne, netop fordi de henvender sig til barnet og derfor må betyde noget.

Derved tager Laplanche i sin definition af seksualdrifterne som en forskydning af selvopholdelsesdrifterne udgangspunkt i, at objektet fra første færd blander sig i barnets møde med realiteten, fordi barnet ikke kan overleve som biopsykisk væsen, hvis det ikke samtidig prøver at begribe, hvad den voksnes henvendelse til barnet betyder. Med den almene forførelse indfanger Laplanche, at barnet er determineret til at lade sig forføre af den voksne. Forførelsen består kort sagt i, at barnet fødes ind i en asymmetrisk relation, som det er tvunget til at søge at forstå, for at kunne blive elsket af den voksne. Barnet må tilegne sig en fornemmelse af, hvad den voksne ønsker af barnet, for at barnet kan opnå den kærlighed, som er nødvendig for dets overlevelse. Med det indre fremmedlegeme og beskedens kategori nedbryder Laplanche således den driftsdualisme, Freud udviklede og fastholdt i sin definition af, hvordan seksualiteten knyttede sig til overlevelsen. Den anden eksisterer ikke hos Laplanche på et kontinuum mellem et utilgængeligt objekt i den ydre realitet og en subjektiv fortolkning i individets fantasi. Den anden eksisterer *som anden* gennem den voksnes henvendelse til barnet: »We propose to give a full place, in metapsychology, to processes irreducible to an autocentrism: those whose subject is quite simply the other. Not the metapsychical Other or some 'little other' (Lacan), but the other of originary seduction, first of all the adult other. Central among such processes is *implantation*. By this I wish to indicate that the signifiers brought by the adult are fixed, as onto a surface, in the psychophysiological 'skin' of a subject in which the unconscious agency is not yet differentiated. It is these signifiers, received passively, that are the object of the first active attempts at translation (...)« (Laplanche 1999, s. 136).

Almen forførelse og infantile fantasier

Voksen-barn relationen er asymmetrisk, fordi den voksne 'ved mere' end barnet. Barnet fødes ind i en verden fuld af betydning, og det er den voksnes opgave at introducere barnet for denne betydning på en alderssvarende

måde. Relationens og dermed verdens oprindelige gådefuldhed er det, der driver barnet i sin udvikling, fordi barnet konstant søger at give sig selv, den anden og verden betydning. Barnet forstår ikke det symbolske univers, det introduceres til, og det skaber derfor fantasier om den verden, der overvælder det. Fantasierne tillader barnet at oversætte og at optage verden i sig successivt med barnets udvikling. Fantasien tager derved afsæt i den virkelighed, barnet er født ind i, og fantasierne har som funktion at lade barnet give verden betydning på en måde, der stemmer overens med barnets univers. Fra første færd indsættes således fraværet af betydning og derved barnets aktivitet eller drift til at oversætte og søge at forstå seksualiteten hos sig selv og den anden.

Følgende eksempel kan illustrere, hvordan barnets forsøg på at forstå den voksne verden, der omgiver det, og hvis betydning er delvis utilgængelig for barnet qua barnets umodenhed, er en del af barnets udvikling og derved den almene forførelse: En treårig pige fortæller pædagogen, der skifter hende, at »manden stikker sin tissemand ind, og det gør ondt«. Pædagogen fortæller dette til forældrene, som beslutter sig for at søge professionel hjælp. Til samtalen giver forældrene udtryk for deres forskrækkelse over datterens udtalelse, samtidig med at de finder det usandsynligt, at deres datter har været udsat for seksuelle overgreb, da hun trives i sin hverdag og er glad, både i børnehaven og derhjemme. Samtidig fortæller forældrene, at deres datter er i en alder, hvor hun er blevet bevidst og nysgerrig i forhold til, at der er forskel på kønnene. Endvidere kommer de i løbet af samtalen ind på, at de har en dreng på syv år, som lige er startet i skole. Drengen er meget optaget af, at de større drenge fortæller ham, at »de voksne boller« og hvordan dette foregår. Endelig fortæller de, at datteren, på grund af moderens fremskredne graviditet, er meget forundret over, hvordan den lille baby er kommet ind i moderens mave, endsige hvordan den skal komme ud igen. Og de giver udtryk for, at de finder det svært at fortælle deres børn, hvordan disse ting hænger sammen.

Eksemplet viser, hvordan den infantile seksualitet kommer til udtryk som en vigtig del af barnets udvikling og som en vigtig del af barnets forsøg på at forstå sig selv og sin plads i den nære verden, det omgives af. Den treårige pige prøver at oversætte de historier, hendes storebror fortæller hende, og hun prøver at forstå betydningen af moderens graviditet, så det stemmer overens med og kan blive en del af de fantasier, som hun qua sin udvikling rummer i sit indre om kønsforskelle og reproduktion. Ligeledes prøver drengen at forstå de større drenges historier, blandt andet ved at afprøve deres betydning ved at fortælle sin lillesøster om dem. Barnet prøver at oversætte de betydninger, det omgives af, fordi der er et hulrum, et fravær af betydning etableret af samspillet mellem barnets forsøg på at forstå gåden og forældrenes bevidste og ubevidste forsøg på at besvare den. Til samtalen bliver forældrene bevidste om vigtigheden af, at netop de hjælper deres børn med at give disse infantile fantasier betydning, således at over-

sættelsen stemmer overens med børnenes mulighed for at forstå, og også således at fantasierne stykke for stykke og med tiden kan afspejle den virkelighed, børnene er en del af. Med andre ord finder forældrene frem til, at selvholdelsesdriften og seksualdriften netop hænger sammen i kraft af deres tilstedeværelse som forældre i deres børns liv.

Hele omdrejningspunktet for Laplanches almene forførelsesteori er, at barnet fødes åbent over for verden, og at det er den voksne forælders opgave at lade barnet lukke sig om sig selv ved at hjælpe barnet med at oversætte verden successivt med barnets udvikling. Og barnet er i stand til at oversætte verden, netop fordi der er et hulrum af betydning mellem barnet og den voksne, et hulrum, der som sit afsæt har det gådefulde i relationen mellem barnet og den voksne, og som igangsætter barnets aktive søgen efter betydning i verden.

Det seksuelle overgreb og den voksnes oversættelse

I den almene forførelse er der et hulrum af betydning også for forførelsen, mens krænkeren i det seksuelle overgreb kender betydningen af henvendelsen til barnet. Barnet møder en betydning, der allerede er fuldt ud oversat af den voksne, og barnet kan intet andet end at overtage denne betydning uden mulighed for at forstå, hvad den rummer. Derved forstærkes voksen-barn asymmetrien i det seksuelle overgreb. Relationens fravær af betydning eksisterer kun i barnets indre, og den voksne udfylder dette hulrum med sin egen oversættelse af verden. Barnets oprindelige åbenhed, etableret af hjælpeløsheden, fastholdes således i det seksuelle overgreb.

Laplanche bruger begrebet implantation til at betegne den almene forførelse og begrebet intromission til at betegne det seksuelle overgreb (Laplanche 1999). Implantationen tillader barnet at optage kommunikationen mellem barnet og den voksne aktivt, da selve asymmetrien i relationen igangsætter barnets aktivitet og dermed søgen i verden: »While implantation allows the individual to take things up actively, at once translating and repressing, one must try to conceive a process which blocks this, short-circuits the differentiation of the agencies in the process of their formation, and puts into the interior an element resistant to all metabolisation« (Laplanche 1999, s. 136). Det seksuelle overgreb kan ikke oversættes, ikke metaboliseres, fordi der ikke er nogen åbenhed for oversættelse. Barnet angribes af en betydning, som er fuldt ud oversat af den voksne, og som ikke efterlader noget hulrum. Overgrebet kortslutter psyken i sin udvikling. Det betyder, at det seksuelle overgreb ikke lader barnet skabe sine egne infantile seksuelle fantasier, der med udgangspunkt i den almene forførelse har til hensigt med tiden at lade barnet lære seksualitetens betydning at kende hos sig selv. Men alligevel eksisterer det seksuelle overgreb også i samtidighed, det blander sig med den almene forførelse og bliver derved en

del af denne og af barnets forsøg på at udfylde hulrummet med betydning.

Følgende case med en dreng i førskolealderen afspejler, hvordan det seksuelle overgreb og fraværet af barnets egen betydning blander sig i den almene forførelse og derved barnets forsøg på at forstå og give overgrebet betydning som en del af relationen mellem barnet og den voksne. Drengen har været udsat for seksuelle overgreb af sin far, og på baggrund af dette indledes der et legeterapeutisk forløb. Drengens leg i det terapeutiske rum afspejler, hvordan drengens forsøg på at forstå betydningen af faderens seksuelle overgreb blander sig i drengens fantasier og forhindrer drengen i at udvikle sin infantile seksualitet på baggrund af sine fantasier *som fantasi*. Det seksuelle overgreb blander sig med den almene forførelse, både i forhold til faderen, men også i forhold til moderen og den betydning, hendes først manglende viden om overgrebene og hendes senere forholden sig til overgrebene har i forbindelse med drengens forsøg på at oversætte.

I den første legeterapi spørger drengen terapeuten, om de er venner. Terapeuten spørger, hvad det betyder at være venner, og drengen viser dette ved at give terapeuten et knus. Derefter maler drengen et mindre æg med et større æg omkring, og han forklarer, at »de boller«. Terapeuten spørger, om drengen kan fortælle mere om billedet, hvorpå han svarer: »voksne boller med børn« og med bevægelser viser drengen terapeuten, at »sådan boller man«. Resten af tiden cirkulerer drengen omkring det »at bolle«, og han kan ikke forstå, at terapeuten ikke vil bolle med ham, fordi »vi er jo venner«. Derefter vil drengen lege, at han er baby, og at babyen skal sutte på terapeutens bryster. Senere vil drengen igen lege baby, denne gang vil han puttes med tæppe på under bordet, og han vil »sove godt hele natten«. I de følgende terapier forfølger drengen emnet om »at bolle« med terapeuten, og at »det gør venner«, og han snakker ligeledes fortsat om bryster og om, at han »vil sutte på brysterne«. Drengen bliver meget vred og truende i sin adfærd, fordi terapeuten ikke vil lege disse lege med ham, men hans vrede virker tillært, som om drengen efterligner de voksnes vrede mere, end at han er oprigtig vred. Terapierne slutter altid med, at drengen lægger sig under bordet og vil lege, at han er en baby, der bliver puttet og »sover godt hele natten«.

Hos drengen har de seksuelle overgreb været en del af den øvrige omsorg og pleje, drengen har fået, både i relation til faderens overgreb og også i relation til moderens rolle i forhold til disse. Drengens infantile seksuelle fantasier blandes sammen med en seksuel virkelighed, der er uden for barnets mulighed for at forstå, og hans oplevelse af og forsøg på at forstå betydningen af den voksnes seksuelle overgreb blander sig derved med den omsorg, han forventer at få af voksne generelt: drengen forsøger hele tiden at placere betydningen af relationen til terapeuten i lyset af de seksuelle overgreb. Han kan ikke forstå, at terapeuten ikke vil forføre ham eller lade sig forføre af ham, fordi drengen forventer, at de seksuelle overgreb skal

indgå i relationen på en eller anden måde. Samtidig oplever drengen ikke den afsky fra terapeuten, som han oplever hos sin mor i forhold til, at de seksuelle overgreb kommer til udtryk gennem hans leg eller tale, hvilket forvirrer ham. Han har derfor svært ved at give relationen til terapeuten betydning. Hun vil ikke besvare de seksuelle fantasier, drengen har qua de seksuelle overgreb, men samtidig oplever drengen ingen afstandtagen til hans forsøg på at give de seksuelle overgreb betydning. Dette skaber et hulrum af betydning, således at drengen kan forsøge at give den voksne en ny betydning, at oversætte forventningen til den voksne på ny: »(...) we do not only or mainly re-live in analysis painful experiences of people who were cruel to us (and so forth), but rather an enigmatic relationship – what could that have meant at that time? This is reiterated in the question – ‘Doctor, what do you want of me?’« (Laplanche 1992, s. 13).

Det har ikke været vanskeligt at forankre drengens oplevelser i virkeligheden, da faderen er blevet dømt for de seksuelle overgreb. Men det er vanskeligt at give overgrebene deres rette plads i drengens univers. Modsat den treårige pige, der skal have hjælp til at give sine infantile fantasier en betydning, der stemmer overens med hendes mulighed for at forstå, skal denne dreng have mulighed for at genfinde fantasien. Han skal hjælpes med at etablere et hulrum for betydning, som kan udfyldes med hans egne oversættelser af verden. Den treårige pige skal i takt med sin seksuelle modning have erstattet sine infantile seksualteorier med teorier eller fantasier, der stemmer overens med virkeligheden. Drengen skal erobre fantasien på ny ved at give de seksuelle overgreb den rette betydning af at være overgreb, fordi »forførelsesniveauerne« (Laplanche 1990, s. 120), den almene forførelse og det seksuelle overgreb, sammenvæves hos det seksuelt misbrugte barn.

Tilknytningens betydning

Laplanches definition af tilknytning adskiller sig fra Freuds derved, at han fastholder, at barnet registrerer den voksnes henvendelse til barnet, også i forhold til seksualdrifterne. Barnet genkender objektet *som* objekt og forsøger at forstå, hvad den voksne i sin interaktion kommunikerer til barnet. Relationen mellem barnet og den voksne etablerer det udgangspunkt, hvorfra barnet møder verden. Fordi Freud fastholder, at driften er oprindelig, og som en indre og konstant kraft i sit udgangspunkt ikke lader sig forstyrre af realiteten, må han som et led i sin opgivelse af forførelsesteorien definere de infantile seksualteorier som medfødte. Derved gives de først betydning med tilbagevirkende kraft, når individet i takt med sin udvikling også fornemmer seksualitetens kulturelle betydning: »Det er som psykosomatisk-affektiv totalitet, at barnet kan eller ikke kan integrere det, som det udsættes for, på en adækvat måde. Det, der spiller rollen som model for

disse tærskler, det er den afgørende tærskel, puberteten (...). Pubertetstærskelen præfigurerer netop de andre trin, og åbenbart også overhovedet forestillingen om et stade. Det »præseksuelle« (...) er et »præ-«, et »forinden«, der er lige så absolut, som det er relativt: det der kommer »før« en særlig slags mulig forståelse« (Laplanche 1990, s. 123).

Styrken ved Laplanches teori er, at den kulturelle betydningsdannelse sker i samtidighed med den biologiske udvikling, hvorfor mødet med objektet og derved realiteten konstant trænger sig på og blander sig med barnets oplevelse af, hvad det vil sige at overleve. Laplanche argumenterer for, at uanset om traumet i Freuds teori konstitueres med tilbagevirkende kraft, det vil sige, at selvom betydningen af den reelle eller fantaserede forførelse først etableres *nachträglich*, så er individets seksuelle modning hos Freud determineret af de nedarvede urfantasier og dermed de nedarvede urfortrængninger (Laplanche 1999). Den *nachträgliche* fortrængning af den infantile seksualitet er derfor sekundær hos Freud. Individets tid er primært lineær i den forstand, at biologien determinerer individets modning og successive åbenhed over for verden.

Hos Laplanche er individets møde med verden hele tiden *nachträglich*, idet individet konstant forsøger at give de uforståelige møder med den voksne verden betydning. Det lille barn prøver fra første færd at skabe betydning, fordi det som udgangspunkt ikke forstår. Ud fra de midler, det lille barn har til rådighed, søger det at oversætte henvendelsen fra den voksne, således at det kan skabe et narrativ om sig selv, der hænger sammen og er meningsfuldt. Og hos Laplanche er det netop mødet med den voksne, med objektet, der igangsætter denne bevægelse af oversættelse og derved betydningsdannelse. Freuds *Nachträglichkeit* bevæger sig altid tilbage til fortiden fra nutiden, efter at individet gennem selvopholdelsen er blevet biologisk moden og derved i stand til at opfatte sig selv og sin infantile fortid som seksuel. Den infantile seksualitet kan ikke gives betydning før dette. Laplanches *Nachträglichkeit* eksisterer fra første færd i barnets møde med den specifikke voksne og bevæger sig derfor fra begyndelsen af individets liv frem og tilbage i en konstant cirkulerende bevægelse i forsøget på at oversætte og derved at forstå.

Fantasiens funktion

Laplanche definerer objektet som tilstedeværende også i barnets forsøg på at give seksualdriften betydning og derved i barnets udvikling af evnen til at skelne mellem lyst og ikke-lyst, indre og ydre, subjekt og objekt samt frivillighed og tvang. Dette har store implikationer for, hvordan man lytter til barnets fantasier i det kliniske arbejde med børn, hvor der er mistanke eller vished om, at barnet har været udsat for seksuelle overgreb. Det seksuelle overgreb har karakter af at være en konkret og allerede fortolket med-

delelse fra den voksne til barnet, idet den voksne har et helt specifikt ærinde i sin seksuelle udnyttelse af barnet. Barnet udsættes for et overgreb, men det udsættes samtidig for en betydning, som det ingen mulighed har for selv at oversætte. Alligevel må barnet forsøge at give overgrebet betydning, fordi overgrebet blander sig i den almene forførelse. Som hos den drengen, hvor omsorgen og overgrebenes betydning sammenvæves. Drengen »vil bolle«, siger han, og han »vil ammes«. Fordi terapeuten ikke indfrier det ønske, drengen tror han skal forvente af den voksne, finder drengen frem til sin egen oversættelse, og han bliver i stand til at skelne mellem det seksuelle overgreb og den omsorg, han i virkeligheden skal møde hos andre voksne. Han vil puttes, og han vil »sove godt hele natten«. Derved kan drengen måske med tiden finde et hulrum af betydning, således at han kan give sine infantile seksualfantasier karakter af at være fantasier. Drengen får således mulighed for at genfinde fantasien som fantasi.

I de seksuelle overgreb har virkeligheden forhindret barnet i med fantasien at begribe virkeligheden i sit eget tempo, fordi den voksne virkelighed i form af det konkrete overgreb blander sig med barnets fantasi. I det seksuelle overgreb er virkeligheden brutal, udtalt, oversat og derved uden hulrum.

Tilknytningsbegrebet og diskussionen om børns troværdighed

Laplanches definition af tilknytning som fantasiens fødsel, der, med forskydningen fra selvopholdelse til seksualdrift, etablerer starten på den seksuelle linje, giver diskussionen om børns suggestibilitet og fantasi en ny drejning. Fantasien er ikke en erstatning for realiteten men er netop en vigtig del af barnets forsøg på at begribe realiteten. Det er fantasiens funktion for barnets udvikling af en infantil seksualitet, der forstyrres i det seksuelle overgreb, fordi den voksnes virkelighed trænger sig på og kræver af barnet, at det skal integrere denne i sit forsøg på at bevare og forstå tilknytningen til den voksne.

Det er den voksne, der skal lære barnet at skelne mellem lyst og ikke-lyst, indre og ydre, subjekt og objekt samt frivillighed og tvang. Således er det også den voksne, der kan forhindre barnets udvikling af denne skelnen.

Et omfattende empirisk studie af børn og seksuelle overgreb viser, at der er forskel på den viden om seksualitet, som henholdsvis seksuelt misbrugte børn og ikke-misbrugte børn har (Brilleslijper-Kater og Baartman (2000), Brilleslijper-Kater, Friedrich og Corwin, In Press, Child Abuse & Neglect; Brilleslijper-Kater, Janssen, Friederich og Bosschaart: In press). Misbrugte og ikke-misbrugte børn i førskolealderen er til et interview med en psykolog blevet præsenteret for billeder af forskellige situationer mellem børn og voksne, og de er blevet spurgt, hvad billederne viser. På billederne ses en familie, der spiser aftensmad, en mor og en far, der bader

deres børn, børn med og uden tøj på, voksne med og uden tøj på, en gravid kvinde, en kvinde der føder, et par der kysser, et par der elsker, et barn der pusles, en nøgen pige der undersøger en nøgen drengs penis, en far der putter sin datter, en mor, der hjælper sin søn med at tisse, og endelig et barn, der ligger og græder i favnen på en voksen. Undersøgelsen viser, at der er stor forskel på, hvordan de henholdsvis misbrugte børn og de ikke-misbrugte børn beskriver billederne: »In general, the abused children revealed less correct 'sexual' knowledge« (Brilleslijper-Kater, Friedrich og Corwin, In Press, s. 11). Undersøgelsen konkluderer, at børns korrekte viden om seksuelle emner øges med alderen hos ikke-misbrugte børn, hvilket ikke er tilfældet hos de misbrugte børn (*ibid.*, s. 20). I lyset af Laplanches definition af tilknytning kan dette være et udtryk for, at det misbrugte barn er blevet 'kortslettet' i sin udvikling, fordi det skal forholde sig til den voksnes konkrete handling, og derved ikke har mulighed for at give seksualiteten betydning med de infantile fantasier om den uforståelige voksenverden. I artiklen argumenteres der således for, at mens seksualiseret adfærd før er blevet betragtet som den tydeligste indikator for, at et barn har været udsat for seksuelle overgreb, så er det snarere barnets alderssvarende viden om seksuelle emner eller barnets sammenblanding af en voksen udlægning af seksualitetens betydning med sine egne fantasier, der kan pege på, om et barn har været udsat for seksuelle overgreb eller ikke: »We hypothesize that age-inappropriate seksual *knowledge* is an even more discriminating indicator« (Brilleslijper-Kater, Janssen, Friederich og Bosschaart, In press, s. 5).

De empiriske studier viser, at børn i førskolealderen ved meget lidt om seksuelle emner ud over kønsforskel, graviditet og fødsel. Små børn er normalt ikke konfronteret med emner som seksuelt misbrug, samleje og seksualitet, hvorfor de ikke spørger deres forældre om disse ting (Brilleslijper-Kater og Baartman 2000, s. 7). Hos de børn, der var blevet udsat for seksuelle overgreb, blandede deres forsøg på at give de seksuelle overgreb betydning sig med deres infantile seksualteorier om kønsforskel, reproduktion og fødsel, hvorved deres beskrivelser af billedernes indhold var mere fantasmatisk: »Furthermore, the conclusion of the study was that sexually abused children more often relate the genitals to cleaning functions; 'It is dirty, so it must be cleaned.' Besides, they associate the genitals with all kinds of bizarre functions, like 'to eat with your mouth' or 'it can grow and then hide'« (Brilleslijper-Kater, Friederich og Corwin, In Press, s. 3).

Afsluttende bemærkninger

Laplanche griber i sin teori både det almene og det specifikke, fordi det partikulære ved den første relations betingelser er alment gældende. Samtidig skaber den almene forførelse for hver enkelt relation, der er mellem

børn og voksne i denne verden, et specifikt udgangspunkt, et særligt grundlag for barnets forståelse af sig selv og sin plads i de voksnes verden. Ved at genlæse Freuds teori med alle de spor, den rummer, overvinder Laplanche »den træge modsætning mellem virkelighed og fantasi, som teorien netop gør det muligt at overvinde« (Laplanche 1990, s. 138), netop fordi Freud i sit teoretiske og kliniske arbejde selv blev ved med at være i tvivl om fantasiens relation til virkeligheden. Han blev ved med at være i tvivl om, hvor meget objektet blandede sig i barnets psykiske realitet, hvilket netop kommer til udtryk i hans definition af selvopholdelsesdrifter og seksualdrifter.

Set i lyset af seksuelle overgreb på børn handler tilknytning om at kunne færdes i verden og at kunne beskytte sig selv netop på baggrund af en god tilknytning. Barnet, der er blevet invaderet og angrebet af en utilgængelig – gådefuld – seksualitet, er ikke i stand til at beskytte sig mod fæder, idet barnet qua sin hjælpeløshed forbliver åbent og ubeskyttet. I beskrivelsen af tilknytning er det derfor vigtigt at indfange, at tilknytning på en og samme tid indfanger et intrasubjektivt forhold og en intersubjektiv relation: Hvem er subjektet, der knytter sig, og hvem knytter dette subjekt sig til? På hvilken måde eksisterer den anden i barnet? Hvordan etablerer relationen mellem barn og voksen på samme tid den intrapsykeiske grund, hvorfra barnet møder verden? Det er på tide, at den træge modsætning mellem fantasi og realitet, der eksisterer i diskussionen om troværdigheden ved børns erindringer om seksuelle overgreb også kan overvindes, således at vi kan begynde at lytte til barnets fantasier som et udtryk for barnets virkelighed.

LITTERATUR

- BRILLESJIPER-KATER, S.N., H. E. M. BAARTMAN (2000): *What do Young Children Know About Sex? Research on the Knowledge of Sexuality of Children Between the Ages of 2 and 7 years*. I: Child Abuse Review Vol. 9(3).
- BRILLESJIPER-KATER, S.N., W. N. FRIEDRICH & D. L. CORWIN (In Press, Child Abuse & Neglect): *Sexual knowledge and emotional reaction as indicators of sexual abuse in young children: Theory and research challenges*.
- BRILLESJIPER-KATER, S.N., C.G.C. JANSSEN, W. N. FRIEDRICH & A. BOSSCHAART (In Press): *Knowledge of sexuality in sexually abused and non-abused 3 to 7 year old children*.
- FREUD, S. (1905): *Afhandlinger om seksualteori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- FREUD, S. (1911): *Formuleringer om de to principper for psykiske processer*. I: *Metapsykologi I*. København: Hans Reitzels Forlag.
- FREUD, S. (1914): *Om indførelsen af begrebet narcissisme*. I: *Metapsykologi I*. København: Hans Reitzels Forlag.
- FREUD, S. (1915): *Drifter og driftskæbner*. I: *Metapsykologi I*. København: Hans Reitzels Forlag.

- GULLESTAD, S. E. (2001): *Attachment theory and psychoanalysis: controversial issues*. I: The Scandinavian Psychoanalytic Review, No. 24.
- KØPPE, S. OG O. ANDKJÆR OLSEN (1990): *Freuds psykoanalyse*. København: Gyldendal.
- LAPLANCHE, J. (1970): *Liv og død i psykoanalysen*. Århus: Klim.
- LAPLANCHE, J. og J-B. Pontalis (1986): *Fantasy and the Origins of Sexuality*. I: V. Burgin, J. Donald & C. Kaplan (red.): *Formations of Fantasy*. London: Routledge.
- LAPLANCHE, J. & J-B. PONTALIS (1988): *The Language of Psychoanalysis*. London: Karnac Books.
- LAPLANCHE, J. (1990): *Nye fundament for psykoanalysen*. Århus: Klim.
- LAPLANCHE, J. (1992): Jean Laplanche talks to Martin Stanton. I: J. Fletcher & M. Stanton (red.), *Seduction, Translation and the Drives*.
- LAPLANCHE, J. (1999): *Essays on Otherness*. London: Routledge.
- ZEUTHEN, K. (2001): *Fantasier i virkeligheden. Om psykisk realitet, infantil seksualitet og forførelse. Et psykoanalytisk bidrag til diskussionen om børns erindringer om seksuelle overgreb* (Til udlån på Det Kongelige Bibliotek).